

Պ Ա Յ Ա Ջ Ա Տ
Ռ Ո Ս Տ Ա Մ Խ Ա Ն Է Ն Ա Կ Օ Լ Օ Փ Ե Ա Ն Ց
«Ի հասակի 21 ամաց... արբ զմահ լեալ նահատակ»
Եւ Այդ Առիթով
Խորհրդածութիւններ Նոր Զուղայի Մասին

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Նոր Զուղայի եկեղեցիներու եւ վանքերու բակերուն մէջ կան բազմաթիւ տապանաքարեր, որոնք կը պատկանին հոգեւորականներու եւ աշխարհականներու, երոպացիներու, ռուսերու եւ վրացիներու: Անոնց մէջ են պատկան եկեղեցւոյ բարերարի եւ իր ընտանիքի անդամներու, վաստակաւոր քահանայ հայրերու, երեւելի ազգայիներու, իրենց ողբերգական մահով հանրաժանօթ նահատակներու շիրմաքարեր:

Անոնք որ ժամանակին անցուդարձէ հեռու՝ ապահով տեղերու մէջ դրուած են, հակառակ դարերու անցեալ ունենալուն, այսօր ալ լաւ վիճակի մէջ պահպանուած են եւ ուստի, անոնց վրայի արձանագրութիւնները յստակօրէն ընթեռնելի են. իսկ անոնք, որոնք եկեղեցւոյ դրան մուտքին կամ անցորդներու երթելի ճամբուն վրայ կը գտնուին, տասնամեակներու ընթացքին անոնց արձանագրութիւնները մաշուած եւ յաճախ ամբողջութեամբ ջնջուած են: Հիմա չենք գիտեր, ո՞վ եւ ե՞րբ է թաղուած այնտեղ:

Երբ կը խօսինք Նոր Զուղայի տապանաքարերու մասին, կարելի չէ չիշել Նոր Զուղայի աւելի քան չորս հարիւր տարուան անցեալ ունեցող գերեզմանատունը, որ Զուղայեցիներու կողմէ կը կոչուի *հանգստարան*: Իրապէս ի՞նչ լաւ անուն, բոլոր անոնց համար, որոնք իրենց յաւիտենական հանգիստը գտած են այնտեղ:

Շուրջ երեք հարիւր հազար քառ. մէթր տարածութեամբ, 50-60 հազարի հասնող գերեզմանաքարերով, անոնց արձանագրութիւններով ու տուեալ անձին ասպարէզին կամ արհեստին նուիրուած քանդակներով, Նոր Զուղայի այս պատմական հանգստարանը՝ ինչպէս յաճախ ըսուած է, բաց երկնքի տակ թանգարան է: Նոր Զուղայի բազմադարեան պատմութեան պերճախօս վկան է:

Այնտեղ թաղուած են Նոր Զուղայի անուանի վաճառական խոջաները իրենց հարազատներով: Պարզ արհեստաւորներու կողքին են արուեստագէտներն ու զինուորականները, մտաւորականն ու վարժապետը, հոգեւորականն ու Կատարիճեան Մենաստանի հայ կոյսերն ու մայրապետները, քրիստոնէական հաւատքի համար զոհուած հայ նահատակները, ինչպէս նաեւ հարիւրաւոր երոպացիներ, – ըլլան անոնք դեսպաններ կամ դիւանագէտներ,– զանազան հանգամանքներով Սպահանի մէջ ապրող օտարներ, որոնք որպէս քրիստոնէաներ թաղուած են հայոց հանգստարանին մէջ:

Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմի՝ շուրջ 25 տարիներու (1978–2002) առաջնորդութեան ընթացքին Նոր Զուղայի անջրդի, կիրով ու խիճերով ծածկուած գերեզմանատան այս ընդարձակ հողատարածքը՝ իր ազգագրական նիւթերու ու պատմական տուեալներու կարեւորութեամբ իմ յատուկ ուշադրութեան առարկան դարձաւ: Արդարեւ աշխարհ մը բան կար այնտեղ ինձի համար ուսանելի: Ուստի, գրեթէ

ամէն Կիրակի յետ միջօրէին, մինչեւ մայրամուտը, ժամեր կ'անցնէի այնտեղ, ուսումնասիրելով, գրանցելով Նոր Զուղայի պատմութիւնը կերտած հաւատացեալ եւ հայրենասէր հայ խոջաներու, հոգեւորականներու, նշանաւոր անձանց եւ յատկապէս երոպացիներու շիրիմներու արձանագրութիւնները: Սակայն պէտք էր առաւել չափով խնամք տանիլ այս պատմական կոթողներուն: Ուստի Գերեզմանատան Յանձնախումբի նուիրեալ անդամներուն հետ ձեռք-ձեռքի տուած, մենք անցանք բարեգարդման աշխատանքի, որ տեւեց տարիներ:

Ուրախութեամբ այստեղ կ'արձանագրենք, որ նախքան Զուղայէն վերջնականապէս հրաժեշտ առնելս, 40–50 տարիներ առաջ օձերու եւ կարիճներու, աղուէսներու եւ շնագայլերու բնակավայր դարձած ամայի գերեզմանատունը արդէն վերածուած էր առատաբուղի ջրհորով եւ ընդարձակ ջրի աւազաններով օժտուած, տասնեակ հազարաւոր եղեւնիներով ու նոճիներով, պտղատու ծառերով ու ծաղիկներով կանաչապատուած, հիմնովին բարեգարդուած, հայութեան պատիւ բերող սրբավայրի մը:

Թէ ինչպէս հնարաւոր եղաւ իրագործել այդ բոլորը, հակառակ գոյութիւն ունեցող շարք մը դժուարութեանց, կ'արժէ ապագային առանձին յօդուածով մը աւելի լայն տեղեկութիւններ տալ այդ մասին:

Ներածականի բնոյթ ունեցող այս հակիրճ ակնարկէն ետք, անհրաժեշտ կը գտնենք ընդգծել, որ մեր այս գրութեան գլխաւոր նպատակը անդրադառնալ է միայն Նոր Զուղայի առաջնորդանիստ Սբ. Ամենափրկիչ Վանքի շրջափակին մէջ գտնուող *Պայազատ Ռոստամխան Էնակօլօփեանցի*՝ իր գրուած դիրքով ու քանդակներով տպաւորիչ տապանաքարին. իսկ այս կապակցութեամբ պիտի տանք ցարդ անտիպ նամակներէ քաղուած կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք կու գան լոյս սփռելու 21 ամեայ այս ազնուատոհմ երիտասարդի՝ խորհրդաւոր պարագաներու ներքոյ պատահած, անակնկալ մահուան վրայ:

Այս առիթով կ'ուզենք նաեւ լուսարձակի տակ առնել անոր համար կատարուած աննախընթացօրէն հանդիսաւոր թաղման արարողութիւնը վանքի բակին մէջ, որուն ականատեսի վկայութեամբ եւ ժամանակի Զուղայի բարբառով գրի առնուած թղթակցութիւնը կարդացինք Կալկաթայի մէջ լոյս տեսնող «Ազգասէր» շաբաթաթերթին մէջ (տեսնել, Օրագիր Արարատեան Ընկերութեան, Հատոր Ա., թիւ 4, 1845 Սեպտեմբեր 6, էջ 27-28):

Այստեղ պէտք է հետեւեալ հարցումին պատասխան մը գտնել: Եթէ Ռոստամխան, ինչպէս իր տապանագիրը կ'ըսէ, «Ի հասակի 21 ամաց արբ զմահ լեալ նահատակ», այլ խօսքով ան քրիստոնէական հաւատքի նահատակ մըն էր, ինչպէ՞ս բացատրել անոր ընծայուած պետական «փառաշուք» թաղումը: **Արդեօք եղածը անոր բարձրաստիճան զինուորական հօր նկատմամբ ցուցաբերուած մեծարանքի արտայայտութի՞ւն մըն էր, թէ գաղտնօրէն նիւթուած դաւադրութիւն մը քողարկելու փորձ մը:**

Անշուշտ ժամանակակիցները եւ յատկապէս անոր հայրն ու ժամանակի Թեմի Առաջնորդ Սրբազանը գիտէին այդ հարցումին պատասխանը. սակայն հիմա մենք՝ հիմնուած կարգ մը գրաւոր տուեալներու վրայ պիտի տրամաբանենք եւ ենթադրենք...:

Բայց նախքան այդ, քանի մը խօսք այն պատահարին մասին, որ պատճառ դարձաւ իմ մէջ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ստեղծուի՝ Նոր Զուղայի, Փերիոյ եւ Զահարմահալի հայկական գաւառներու բազմաթիւ նահատակներու մէջէն, յատկապէս Ռոստամխան Էնակօլօփեանցի նկատմամբ:

ԱՆԳԼԻԱՑԻ ԶԲՕՍԱՇՐՋԻԿՆԵՐ ՇԻՐԻՆ ԹԱԳՈՒՀԻՒ՞
ԹԷ ՌՈՍՏԱՄԽԱՆԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻՆ ՄՕՏ

Սակայն հարցերը իրենց ժամանակի շրջագիծին մէջ տեսնելու համար պէտք է քիչ մը անլի ետ երթալ: Օրինակ՝ ես ի՞նչ գործ ունէի Նոր Զուղայի մէջ Իրանի Իսլամական Յեղափոխութեան նախօրեակին:

Լիբանանէն երկար բացակայութենէ ետք, 1977-ի ամառը՝ Օքսֆորտի համալսարանին մէջ տոքթորայի աւարտանոս յաջողութեամբ պաշտպանելով, վերադարձած էի Անթիլիաս, Կաթողիկոսարան: Փափաքս էր յառաջիկայ տարիներու ընթացքին նուիրուիլ ուսուցչական ասպարէզին եւ մտաւորական կեանքի: Այնքա՛ն ծրագիրներ կային մտքիս մէջ իրագործելիք, որոնց մէջ առաջնորդական պաշտօն վարելը տեղ չուներ:

Այդպէս ալ եղաւ միայն քանի մը ամիս, մինչեւ 1977-78 ուսումնական տարեշրջանի կէսը, երբ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ուժեղ թափով վերսկսիլը եւ այլ դժուարութիւններ նոր մարտահրաւերներու առջեւ դրին զիս: Ուստի, Երանաշնորհ Գարեգին Բ. Աթոռակից Կաթողիկոսի առաջարկով եւ տնօրինութեամբ, ես պարտաւորուեցայ ժամանակաւորապէս մեկնիլ Պարսկաստան, Նոր Զուղա, որպէս Առաջնորդական Տեղապահ, քանի որ վերջին Առաջնորդի՝ Մեսրոպ Հայր Սուրբի Նիւ Եորք տեղափոխուելով ամիսներէ ի վեր թափուր մնացած էր Թեմի Առաջնորդական Աթոռը:

Շատ լաւ կը յիշեմ, ժամանումս Նոր Զուղա զուգադիպէր էր Աւագ Ծաբթուան նախօրեակին: Տեառն Մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Յարութեան Տօնն ու Նօ-Րուզի արձակուրդները պատահէր էին նոյն օրերուն: 1978-ի Մարտ, Ապրիլ եւ Մայիս ամիսները վերջին խաղաղ օրերն էին Պարսկաստանի: Այնուհետեւ, ամրան ընթացքին սկիզբ առին յեղափոխութեան առաջին խմորումները. իսկ աշնան արդէն յեղափոխութեան ալիքները բարձրացած էին ու կը սպառնային խորտակել վարչակարգը: Գործադուլներ, ցոյցեր, զինեալ բախումներ ամենուրեք: Ահ ու սարսափի մէջ էր ամէն մարդ: Չէինք գիտեր, ինչ պիտի ըլլար Պարսկաստանի ապագան:

Զբօսաշրջիկները սկսեր էին նուազիլ: Մենք այդ կը զգայինք, քանի որ Աբ. Ամենափրկիչ վանքը, իր թանգարանով եւ որմնանկարներով համբաւաւոր եկեղեցիով, առհասարակ Իսֆահան այցելող բոլոր զբօսաշրջիկներու եւ յատկապէս օտարահպատակներու՝ տեսարժան վայրեր այցելելու ցանկին վրայ առաջին տեղը կը գրաւէր:

Կիրակի առաւօտ մը՝ եթէ չեմ սխալիր Նոր Զուղայի թաղային եկեղեցիներէն ամենէն մեծը եղող Աբ. Ստեփանոս եկեղեցիէն հագիւ վանք վերադարձած էի, մուտքին աջ կողմը, ուր մեծ ու փոքր տապանաքարեր կային, բակին մէջտեղը գտնուող զանգակատան առջեւ երոպացի զբօսաշրջիկներու խումբ մը նկատեցի: Օրիորդ մը, ըստ երեւոյթին անգլիացի զբօսաշրջիկներէ բաղկացած խումբին առաջնորդը, զանգակատան տակը՝ քարէ հսկայ սիւներուն մէջտեղ գտնուող Ռոստամխան Էնակօլօփեանցի տապանաքարին կողքին կանգնած, բացատրութիւններ կու տար, կ'ենթադրեմ, Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի մասին:

Դիտումնաւոր կերպով քայլերս դանդաղեցուցի. քիչ մը անլի մօտեցայ խումբին, պարզապէս լսելու համար, թէ ի՞նչ հետաքրքրական տեղեկութիւններ կը փոխանցէ այս օրիորդը իր խումբի անդամներուն: Վերջացնելու մօտ էր՝ գուցէ հարիւր անգամ կրկնած իր զեկուցը, երբ յանկարծ լսեցի՝ քիչ մը հեզակական շեշտով արտասանուած, վերջին բառերը.՝ «Իսկ հայերը կ'ըսեն թէ այս տապանաքարին տակ թաղուած է Պարսից Արքայից Արքայ աշխարհակալ Խոսրով Փարիզի կինը՝ աննման գեղեցկուհի՝ Ծիրին Թագուհին»:

Պարզապէս չկրցայ հաւատալ ինչ որ լսեր էի: Արդեօք ե՞ս սխալ լսեր էի: Թէեւ արդէն հեռանալու վրայ էի, այս խօսքին վրայ ետ դարձայ եւ ուղղակի մօտեցայ խումբի առաջնորդ օրհորդին: Յայտնեցի ով ըլլալս. նոյնը ըրաւ ինք: Ձեռնուեցանք: «Ճենի է անունս» ըսաւ: Այս էր անգլիական քաղաքավար ձեւը ծանօթանալու, որմէ ետք կարելի էր խօսիլ իրարու հետ: Ձեւացնելով որ լաւ չեմ լսած Ծիրին թագուհիի մասին ըսածը, հարցուցի, «արդեօք ճիշդ է, որ Ծիրին թագուհին այստեղ է թաղուած» ըսիք: Երբ «այո» պատասխանեց, յաջորդ հարցումս եղաւ.– «Օր. Ճենի, դուք հայերէն գիտէ՞ք, կրնա՞ք կարդալ այս տապանաքարին վրայ գրուած տողերը»: «Դժբախտաբար, ո՛չ» ըսաւ: Հիմա ժամանակն էր, որ ես իմ բուն ըսելիքս փոխանցէի անոր: «Այն ատեն պիտի խնդրէի Ձեզմէ, սիրելի Օր. Ճենի, որ Ձեր չգիտցած նիւթերու մասին չխօսիք», ըսի:

Կապուտաչեայ գեղեցիկ Ճենին մինչեւ ականջները կարմրեցաւ: Ջգացի, որ քիչ մը կոպիտ էր խօսելու ոճս: Բայց ես շատ ջղայնացած էի: Արդեօք Ջուդայի հայերը այնքան տգէ՞տ էին, որ նման անհիմն պատմութիւններ հնարէին: Ուրեմն, մեր վանքին մէջ օտարները՝ գուցէ անգիտակցաբար մեզ կը ծաղրէին: Այնուհետեւ սկսայ Նոր Ջուդայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի մասին քանի մը կարելոր ծանօթութիւններ տալ:

«Այստեղ, այս վանքին մէջ, վանահօր եւ միաբան հայրերու ձեռքով 1636-ին հիմնուած է ո՛չ թէ միայն Պարսկաստանի, այլ ողջ Միջին Արեւելքի առաջին տպարանը: 1638-ին լոյս տեսած է առաջին գիրքը, սաղմոսարան մը, որմէ աշխարհի վրայ հիմա կայ միայն մէկ օրինակ, այն ալ հրաշքով պահպանուած է Օքսֆորտի Պոտլիան Մատենադարանին մէջ, որուն լուսապատճենը կը տեսնէք թանգարանին մէջ: Այս վանքի եկեղեցւոյ մէջ դուք կը տեսնէք հայկական, երոպական եւ պարսկական երեք տարբեր մշակոյթներու պատկանող նկարչութիւնները՝ աստուածաշնչական սքանչելի որմնանկարներու ընդմէջէն, այնքան գեղեցկօրէն համադրուած: Իսֆահանի պարծանքը համարուող վանքիս թանգարանին մէջ դուք պիտի տեսնէք **Աննիբալ Քարաչիի** (Annibale Caracci, 1560-1609) «Քրիստոսի թաղումը գիշերով» նշանաւոր նկարը: Հոլանտացի հռչակաւոր նկարիչ՝ **Ռեմբրանդի** (Rembrandt, 1606-1669) «Հայր Աբրահամ» գծանկարը. տակաւին, 10-րդ դարէն սկսեալ հայկական ձեռագիրներու՝ սքանչելի մանրանկարչութեամբ զարդարուած մագաղաթեայ մատենաներ. ձեր այս դիմացը կը գտնուի Թուրքիոյ կառավարութեան կողմէ 1915-ին գործադրուած Հայկական Ցեղասպանութեան նուիրուած յուշարձանը...»:

Նկատեցի որ ուշի–ուշով զիս լսող խումբի անդամներէն շատերու դէմքին վրայ կար զարմանքի սառած արտայայտութիւն մը: Գուցէ անոնցմէ շատեր իրենց ամբողջ կեանքին մէջ առաջին անգամը ըլլալով կը տեսնէին վեղարով ու խաշով հայ վարդապետ մը եւ կը լսէին նորութիւններ, որոնց մասին գաղափար չունէին:

Առջեւի շարքին վրայ կեցած միջին տարիքի տիկին մը մօտեցաւ ինծի եւ ըսաւ. «Անունս Լիսի է. ես անգլերէնի ուսուցչուհի եմ. մայրս պարսկահայ է: Ես մեծապէս հետաքրքրուած եմ Պարսկաստանի հայերու պատմութեամբ, յատկապէս հայութեան մշակոյթով. ներողամիտ կ'ըլլաք հարցումիս, դուք ուրկէ՞ք էք, Պարսկահայ՞ էք. ո՞ր սորված էք այսպէս սահուն անգլերէն խօսիլ»:

«Այդ մասին յետոյ», ըսի եւ ցոյց տալով խնդրոյ առարկայ տապանաքարին վրայ ագուցուած մեղրագոյն մարմարի վրայ փորագրուած արձանագրութիւնը, բարձրաձայն, ի լուր բոլորին յայտարարեցի.–

«Այստեղ թաղուած է իր քրիստոնէական հաւատքը չուրանալու պատճառով 17 Հոկտ. 1843-ին Իսֆահանի մէջ նահատակուած 21–ամեայ պատուական երիտասարդ մը: Ի դէպ, հայերը երբեք չեն ըսած, որ սա Ծիրին թագուհիի գերեզմանն է, որովհետեւ անոնք լաւ գիտեն, ո՛վ թաղուած է այստեղ»:

Արդարեւ անյարմար կացութիւն մը ստեղծուած էր Ճենիին եւ ինծի համար:

Պէտք էր բաժնուիլ խումբէն: Ուստի, հրաժեշտ առնելով բոլորէն՝ առանց ետեւ նայելու, շարունակեցի ճամբաս դէպի իմ բնակարանս: Յաջորդող օրերու ընթացքին չէի կրնար մոռնալ այս անակնկալ պատահարը. շարունակ ես ինծի հարց կու տայի, արդեօք ճիշդ էր ըրածս կամ ոչ:

Ճիշդ է, մեծդի, տպաւորիչ, կապտագոյն տապանաքարի մարմարին վրայ գրուած էր, Պայազատ Ռոստամխանին անունն ու ազգանունը, մահուան թուականն ու այլ մանրամասնութիւններ, նաեւ «Ի հասակի 21 ամաց... արբ զմահ լեալ նահատակ» յիշատակութիւնը, սակայն փաստօրէն՝ որպէս նորեկ այս վանքին մէջ, ոչինչ գիտէի անոր նահատակութեան պարագաներուն մասին: Պէտք էր փնտռել ու գտնել աղբիւրներ, քաղել արժանահաւատ տեղեկութիւններ. իսկ յաջողելու պարագային, ինչու չէ, նաեւ յօդուածով մը ծանօթացնել զինք գէթ Իրանահայութեան:

Այս պատահարէն հազիւ թէ շաբաթ մը անցած էր, երբ Օր. Ճենիէն նամակ մը ստացայ, գրուած Լոնտոնէն: Նախքան նամակը կարդալս մտահոգ էի: Ճենին հաստատ ինձմէ վշտացած է, կը մտածէի. ուստի այս նամակով զիս մեղադրած կամ քննադատած պիտի ըլլար: Սակայն ընդհակառակը, ան նախ ներողութիւն կը խնդրէր իր կողմէ կատարուած սխալին համար: Կը բացատրէր, որ ինք ծանօթ է Խոսրով Բ. Փարիզի եւ ծագումով հայ թագուհիի համաշխարհային գրականութեան մէջ իր մնայուն տեղը ունեցող սիրոյ պատմութեան. իսկ յիշեալ տապանաքարին կողքին քանդակուած որսորդական տեսարանն ալ այդ մասին կը վկայէր:

Կրկին անգամ իմ ներողամտութիւնը հայցելով, կը խնդրէր իրեն տալ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները «այդ 21-ամեայ դժբախտ երիտասարդին մասին, որպէսզի նոյն սխալը չկրկնուի ապագային», կը գրէր: Նախքան նամակը փակելը յոյս կը յայտնէր ապագային կրկին այցելել Իսֆահան եւ այդ առիթով կը փափաքէր անպայման տեսակցութիւն մը ունենալ ինծի հետ, առհասարակ հայերու մասին տեղեկութիւններ ստանալու համար:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
ԻՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՄԷՋ

Դժբախտաբար ես չկրցայ պատասխանել Ճենիի նամակին. ոչ ալ ինք կրցաւ գալ Իսֆահան: Յաջորդող շաբաթներու եւ ամիսներու ընթացքին երկրի քաղաքական դէպքերը գլխապտոյտ պատճառող արագութեամբ թաւալվոր ընթացան: Դադրեցան յատկապէս բոլոր օտար զբօսաշրջիկներու այցելութիւնները: Յեղափոխութեան ալիքները *Յունամի*-ի նման բարձրացան, ծաւալեցան եւ կործանեցին Շահի վարչակարգն ու Շահը: Տապալեցաւ Արիամէիր Արքայի գահը: Յաղթանակեց Իսլամական Յեղափոխութիւնը: Այս թո՞ր ու բո՞հին մէջ՝ Ռոստամխանի մասին իմ մտադրած յօդուածս չգրուեցաւ:

Ինչ կը վերաբերի ինծի, ես որ գացեր էի Պարսկաստան 5-6 ամիսներու համար, ստեղծուած արտակարգ պայմաններու մէջ կարելի չէր պատասխանատուութենէ խուսափիլ: Ուստի, ստիպուեցայ մնալ Նոր Զուղա. հաւատարիմ մնալով Կիլիկեան Կաթողիկոսութեան միաբանի իմ ուխտին, շուրջ 25 տարիներ ծառայեցի երբեմնի Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմի մեր եկեղեցւոյ զաւակներուն:

Իրան-Իրաք ութամեայ երկար պատերազմի տարիներու ընթացքին, Նոր Զուղայի ժողովականներուս հետ քանիցս այցելեցի ռազմաճակատ, երբեմն վտանգելով կեանքս: Աշխարհագորայիններու յատուկ պահակագունդի ընկերակցութեամբ եւ պաշտպանութեամբ ռազմաճակատ կատարուած այս այցելութեանց նպատակն էր բարոյապէս զօրավիգ կանգնիլ Իրանի հողային

ամբողջականութեան պահպանման համար Իրաքի դէմ մղուող պատերազմին, ինչպէս նաեւ ցուցադրել Առաջնորդարանիս զօրակցութիւնը հազարաւոր հայ զինուորներուն, որոնք պարսիկ զինուորներուն հետ, նոյն ճակատներու վրայ կը կռուէին ի պաշտպանութիւն Իրանի անկախութեան եւ ազատութեան:

Ես Պարսկաստան եկած էի Շահի վարչակարգի վերջին ամիսներուն եւ ուստի գործակցած չէի Շահի վարչակարգին հետ: Այդ պատճառով յաջողեցայ շուտով լաւ յարաբերութիւններ մշակել նոր վարչակարգի կրօնական իշխանութեանց եւ յատկապէս Էմամ Խումէյնիի ներկայացուցիչ՝ Իսֆահանի Ուրբաթօրեայ աղօթապետ, հայասէր Այաթոլլա Թահերիի հետ, որուն հայրը ժամանակին արաբերէն լեզուի ուսուցիչ եղած էր հայոց դպրոցին մէջ:

Անշուշտ նաեւ ունեցանք լուրջ դժուարութիւններ, երբ նահանգապետարանը փորձեց բռնագրաւել՝ դարաւոր անցեալ ունեցող վանքապատկան հողամասերէն մէկը: Ազգային Առաջնորդարանիս ժողովականներուն հետ տարիներ շարունակ պայքարեցանք, նահանգապետարանին դէմ դատ բանալով. ի վերջոյ յաջողեցանք՝ օրէնքի ճամբով պաշտպանել մեր համայնքին իրաւունքները: Իրապէս մեծ յաջողութիւն էր մեզի համար տեսնել արդարութեան յաղթանակը, երբ երկրի գերագոյն ատեանի որոշումով, պետական բռնագրաւումէ զերծ յայտարարուեցան Սպահանի եւ Հարաւային Իրանի Հայոց Առաջնորդարանի վանքապատկան եւ ազգապատկան մեր բոլոր կալուածները:

Այսօր խղճի ամենայն հանգստութեամբ կրնամ յայտարարել որ (եթէ մոռնանք պահ մը անցեալի հալածանքները), թէ՛ Շահի վարչակարգի օրով եւ թէ՛ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան ժամանակ պետութիւնը բարեացակամ վերաբերում ունեցած է հայութեան նկատմամբ, իսկ հայ համայնքը՝ երկրին մատուցած ծառայութեամբ եւ հաւատարմութեամբ, յարգուած ու սիրուած համայնք մը եղած է Իրանի մէջ:

Վերադառնալով Ռոստամխանի մասին իմ գրելիք յօդուածին, Իրանի Իսլամական Յեղափոխութենէն ետք ժամանակներն ու պայմանները փոխուած էին: Հիմա կար՝ հին նահատակներու ոգեկոչումէն առաջ, երկարամեայ պատերազմի ընթացքին զոհուած հայ նոր նահատակներով զբաղուելու հրամայականը: Անոր կողքին կային նաեւ բազմաթիւ նոր հրատապ հարցեր, դպրոցական, ընկերային, կենցաղային եւայլն:

Այս բոլորէն անկախ, ամենէն մտահոգիչը Իրանահայութեան կեանքի մէջ յառաջ եկած պառակտումներն էին, որոնք կը սպառնային խախտել հայութեան միասնականութեան ոգին եւ կը ջանային ջլատել համայնքիս կրօնական եւ ազգային, կրթական եւ մշակութային կառուցներու եւ աւանդութեանց պահպանման համար Ազգային Առաջնորդարաններուս կողմէ թափուող ճիգերը:

Տակաւին Իրան-Իրաք պատերազմը չաւարտած արդէն սկիզբ առած էր արտագաղթը, եւ յաջորդող տարիներու ընթացքին մեծ թափ ստացաւ եւ որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր արիւնաքամ ընելով իրանահայ մեր պատմական գաղութը:

ՌՈՍՏԱՄԽԱՆԸ ԻՍԼԱՄԱՑՆԵԼՈՒ ՓՈՐՁԵՐ

ԵՒ ԱՆՈՐ ԿԱՊՈՒԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՎԱԻԵՐԱԳՐԵՐ

Հիմա արդէն 34 տարիներ անցեր են Ռոստամխան Էնկոլօփեանցի շիրմաքարին մօտ Օր. Շենիին հետ իմ ունեցած պատահական հանդիպումէն: Իսկ ես աւելի քան տասը տարի է որ վերջնականօրէն հրաժեշտ առած եմ իմ սիրելի Նոր Զուղայէն, բայց տակաւին չեմ մոռցած որ բարոյական պարտք ունիմ վճարելիք, Նոր

Ջուղայի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի զանգակատան կամարներուն տակ շուրջ 170 տարիներէ ի վեր իր յաւիտենական հանգիստը գտած 21 ամեայ վաղամեռիկ հայ նահատակին հանդէպ:

Ծիշդ է որ ես Պարսկաստան գտնուած տարիներուս առիթը չէի ունեցած Ռոստոմխանի նահատակութեան մասին յօդուած գրելու, այսուհանդերձ փորձած էի, որքան որ հնարաւոր է, որոշ նիւթեր հաւաքել անոր մասին:

Անոնցմէ առաջինը՝ ինչպէս արդէն յիշեցինք այս գրութեան սկիզբը, նամակի նման թղթակցութիւն մըն էր՝ տպուած Կալկաթայի «Ազգասէր»ին մէջ: Թէեւ Ռոստոմխանի մահէն՝ 17 Հոկտ. 1843, շուրջ երկու տարի ետք՝ 6 Սեպտ. 1845–ին տպուած էր այդ թղթակցութիւնը, այնտեղ կային կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք մտածել կու տային այդ մահուան հետ կապ ունեցող ինչ որ գաղտնիքներու մասին:

Ի դէպ յիշենք որ «Ազգասէր»ի առաջին տարուան լեզուն եղած է աշխարհաբար, սակայն անիկա եղած է ժամանակի Ջուղայի բարբառը, որուն մէջ կան բաւական պարսկերէն բառեր: Ստորեւ կը ներկայացնենք փոքր յապաւումներով այդ գրութիւնը, արդի արեւմտահայերէնով: Նամակի ոճէն այնպէս կը թուի, որ Ջուղայէն անձ մը, իրեն ծանօթ մէկու մը առ ի տեղեկութիւն գրած է այս թղթակցութիւնը:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

«Կարծեմ լսած կ'ըլլաս, եթէ չէ, գրեմ որ իմանաս. ցաւալի դէպք մը պատահեցաւ այստեղ: Սուլէյման Խան* Սարթիփը (զօրավարը) քսան տարեկան, պարթեւահասակ, շինարի պէս երիտասարդ տղայ մը ունէր: Այլազգի թշնամիներ Թեհրան՝ Մահմատ Ծահին նամակ գրեցին, ըսելով որ ան թուրքացած է (իսլամացած է): Ծահին ալ խալաթ եւ ֆարման ուղարկեց Իսֆահանի քաղաքապետին: Հայրն ու ինքը այս բանը լսելով մեծ տարակուսութեան եւ տխրութեան մէջ ինկան, այսպէս ալ Ջուղայեցիք:

Այս խեղճ երիտասարդը պարտաւորուեցաւ Թեհրան երթալ Ծահի մօտ եւ իր իսլամ դարձած ըլլալը սուտ կերպով ընդունեց: Թէեւ ինք Թեհրանի մէջ այս բանը ըրաւ, այսինքն սուտ խօսեցաւ Ծահի առաջ, սակայն իրականութեան մէջ մնաց քրիստոնեայ եւ որպէս քրիստոնեայ վերադարձաւ Իսֆահան: Այնուհետեւ, կարճ ժամանակէ մը ետք 28 Հոկտեմբերին վախճանեցաւ Հաֆդաստ [կոչուած քաղաքին] մէջ: Նախքան իր մահը, խոստովանանք եղաւ եւ հաղորդութիւն ստացաւ:

Անոր Ջուղա բերելը զարհուրելի տեսարան էր: Հանդիսաւոր սգոյ թափօր կազմած, վարդապետներով, քահանաներով, խաչվառներով եւ տխուր եղանակով շարականներ երգելով բերին Մէլդանի [Սբ. Աստուածածին] եկեղեցին: Գերեզմանը պատրաստեցին եւ տարին Սբ. Ամենափրկիչ վանք: Անոր հայրը կը մնար Միրզա Դաւթէնց տունը»:

Այստեղ մանրամասնօրէն կը նկարագրէ ինչպէս Մահրամի ամիսին Պարսիկները Իսֆահանի կամ Ծիրագի մէջ սուգի թափօրներ կը կազմեն, պատանի տղոց աղջկայ հագուստներ հագցնելով, ձիերու վրայ կը նստեցնեն, նոյնպէս ըրած էին. տակաւին, հարիւրաւոր սգաւորներ խումբ առ խումբ կը հետեւէին անոնց: Ոսկեհիւս կերպասներով ծածկուած 15 ձիերու վրայ նստած տղամարդիկ, ձեռքերնին սուրեր, «թուրք (պարսիկներ) տխուր նուագարանօք», ողբ կանչելով, ախուվախ քաշելով, կը յառաջանային կամաց-կամաց [դէպի վանք]. իսկ մօտաւորապէս 500 ձիաւոր զինուորներ, իրենց զէնքերով, «թֆանգանին Վարունայ, այսինքն շրջան բռնած», շարք-շարք կանգնած էին վանքի շուրջը:

* Այս անունը երբեմն գրուած է որպէս մէկ բառ (Սուլէյմանխան), երբեմն առանձին:

Շարունակելով նկարագրականը կ'ըսէ.– «Պատարագէն ետք թաղման արարողութիւնը կատարեցին, ապա վարդապետներով ու տէրտէրներով հանգուցեալը թաղեցին վանքի զանգակատան տակը: Երբ սկսան ննջեցեալը գերեզման իջեցնել, զօրքը երեք անգամ կրակեց. այսպէս անպատմելի հանդիսաւորութեամբ թաղում ըրին: Մինչեւ իսկ այլադաւան զօրքի մարդիկ եւ ներկայ այլազգիք իրենց աչքերէն գետի նման արցունք կը թափէին եւ կ'ըսէին.– «Ա՛խ, ո՞ւր ես Միրզա Ռօստամ, ո՞ւր ես մեր պատուական Աղայ Ռօստամ:

«Վերջապէս, այնքա՛ն սարսափելի (յուզիչ) էր տեսարանը, եթէ քարսիրտ կամ երկաթէ սիրտ ունեցող մարդ գտնուէր այնտեղ, կարելի չէր որ չտրորուէր կամ չարտասուէր, ինչպէս ես չկրցայ մինչեւ վերջ մնալ տեղս: Ինձմէ աւելի ծեր մարդիկ կ'ըսէին, մինչեւ հիմա այսպիսի դէպք չեն տեսած Ջուղայի մէջ»:

Ականատեսի վկայութիւն տուողը այս հանգրուանին կը յիշեցնէ, որ «էս հրաշքն պիտի համարենք Արեգակնափայլ եւ Ամենողորմած Շահի շնորհիւնայ էլէլ, ի պատիւ իր սիրելի **Մօթամէթ* Դօվլի** եղբօր թոռան, որ յուղարկաւորութիւնն այսքան փառօք հանդիսացաւ»:

Այս նկարագրականին վերջաւորութեան ուրիշ անակնկալ մը կը սպասէ մեզի: Խօսքը կը վերաբերի Ռոստամիսանի հօր՝ Սուլէյման Խանին:

«Եւ հիմա դուն եկուր եւ ասոր հօր գովելի բարեպաշտութեան եւ ճշմարիտ քրիստոնէութեան վրայ զարմացիր: Մինչ անկա իր որդւոյն մահուան սարսափելի դառնութեան ցաւի մէջ կը գտնուէր, նստած Առաջնորդ Սրբազանի սենեակը, իր կնոջ մահը յայտնող նամակը Թաւրիզէն բերին եւ տուին անոր: Երբ կարդաց, ըսաւ.– Փա՛ռք քեզ Աստուա՛ծ, հազար անգամ փառք, բազմագութ մայրը արժանի չեղաւ լսելու իր որդւոյն մահուան լուրը:

«Ո՛վ երջանիկ մայր, երանի ես ալ քանի մը օր առաջ մեռած ըլլայի, որ այս տեսարանը չտեսնէի: Այս բարեպաշտ անձը շատ ողորմութիւն բաժնեց աղքատներուն, կարիքաւորներուն կերակուր տուաւ. թող որ բարերարն Աստուած՝ իր սիրտը մխիթարելով, անոր երկար կեանք տայ եւ որդւոյն արքայութիւն. Ամէն»:

Ռոստամիսանի մահուրնէ շուրջ երկու տարի յետոյ Կալկաթայի «Ազգասէր»ի նկարագրականին մէջ որպէս մահուան թուական յիշուած 28 Հոկտեմբերը չի համապատասխաներ տապանագրի վրայ արձանագրուած 17 Հոկտեմբերին, որը անշուշտ ճիշդ թուականն է: Ուստի առաջին հերթին անհրաժեշտ է այս փոքրիկ սրբագրութիւնը կատարել:

Ինչ կը վերաբերի գրութեան բովանդակութեան, անկա մեծաւ մասամբ նուիրուած է թաղման արարողութեան մանրամասնութեանց, յատկապէս այդ առիթով պարզուած սրտաճմլիկ տեսարաններուն: Այս թղթակցութեան առաջին քանի մը տողերէն կ'իմանանք, որ «այլազգի թշնամիք» Մահմադշահ թագաւորին գրեր են, որ Ռոստամիսանը իսլամացեր է, որու հիման վրայ թագաւորը անոր **Խալաթ** եւ **Ֆերման** ուղարկեր է Իսֆահան:

«Այս խեղճ ջվանն» (երիտասարդը) պարտաւորուած գացեր է Թեհրան «Շահի մօտն, իւր թուրքանալն (իսլամանալը) ստել»: Սակայն իրականութեան մէջ, ինչպէս գացեր է, այնպէս ալ վերադարձեր է: Այլ խօսքով, առանց իր կրօնը ուրանալու, մնացեր է հաւատարիմ իր քրիստոնէական հաւատքին: Այնուհետեւ, Թեհրանէն Իսֆահան վերադարձէն կարճ ժամանակ մը յետոյ մահացեր է:

* *Մօթամէթ* բառը գրուած է նաեւ *Մօթամէդ*, *Մօհրամէդ*, *Մոհրէմէդ*: Մենք պահած ենք իւրաքանչիւր գրութեան բնագրի մէջ գործածուած ձեւը:

Ո՛չ ներածականի այս բաժնին մէջ եւ ո՛չ ալ անոր հետեւող երկար թաղման նկարագրականին մէջ որեւէ բացատրութիւն կամ պատասխան ունինք հետեւեալ հարցումներուն: Որո՞նք էին այդ «այլազգի թշնամիք» եւ յատկապէս ինչո՞ւ եւ ի՞նչ նպատակով Ռոստամխանին իսլամացուցած ըլլալու սուտ լուրը՝ այն ալ գրաւոր, փոխանցեր էին Թեհրան՝ Մահմադշահին:

Այս հարցումներուն պատասխանները գտնելու նպատակով՝ տակաւին մեր Ջուղա եղած օրերուն, սկսեր էինք որոշ պրպտումներ կատարել: Ստոյգ տեղեկութիւններ քաղելու նպատակով, առաջին աղբիւրը որուն պէտք է դիմէինք բնականաբար «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու» զոյգ հատորներն էին, որուն ներհուն հեղինակը՝ Յարութիւն Թ. Տէր Յովհաննէան*, Ջուղայի պատմութիւնը շարադրած է՝ սկսեալ Ծահ Աբբասի բռնագաղթէն մինչեւ 1860 թուականը: Ուստի պէտք էր որ ան անդրադարձած ըլլար Ռոստամխանի նահատակութեան զգայացունց դէպքին: Սակայն դժբախտաբար Ռոստամխանի անունն իսկ յիշատակուած չէր այնտեղ, մինչդէռ իր հօր՝ Սարթիփ Սուլէյմանխանի կամ Սողոմոնխանի մասին քանի մը առիթներով հետաքրքրական տեղեկութիւններ արձանագրած էր: Այստեղ մենք մեզի հարց կու տանք, – արդեօք գիտակցաբար՞ լուռ անցած էր այդ պատմութեան վրայէն, նկատի ունենալով մեզի անծանօթ պատճառներ:

Այսուհանդերձ, անկարելի կը գտնենք, որ ան տեղեակ չըլլար այդ ողբերգութեան, քանի որ 1851–էն մինչեւ 1871 թուականը, 20 տարիներ շարունակ, եղած էր Սր. Ա. Վանքի ատենադպիրը եւ անպայման ամէն օր պէտք է տեսած ըլլար անոր տապանաքարը, զանգակատան կամարներուն տակը, վանքի բակին մէջ:

Մեր երկրորդ եւ ամենէն վստահելի աղբիւրը վանքիս արխիւներն էին: Բայց նախքան այդ, քանի մը խօսք, Ռոստամխանի ժամանակակից Պարսկաստանի թագաւորի, Սպահանի քաղաքապետի եւ Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմի Առաջնորդի մասին, որոնց ժամանակաշրջանին տեղի ունեցած է Ռոստամխանի մահը: Ստորեւ համառօտագրուած մեր տեղեկութիւնները կը պարտինք Ջուղայի պատմիչին:

Թագաւորը որուն գրաւոր յայտնած են Ռոստամխանի իսլամանալու մասին, ուրիշ մէկը չէր, եթէ ոչ Մահմադշահը, որ 1835-ին բարձրացաւ Պարսից թագաւորութեան գահը: Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ անոր մասին Նոր Ջուղայի պատմիչը:

«Վեհափառ Մահմադշահ թագաւորը իր տէրութեան իշխանութիւնը գովասանքով կառավարելուց յետոյ, 1848 թուի Օգոստոս 24-ին կնքեց իր մահկանացուն Թեհրանի Ծմբան ամառանոցում:

Սպահան քաղաքը ոչ մի վրդովմունք եւ խռովութիւն չզգաց շնորհիւ բարեջան **Իմամջօմայ** կրօնապետի կառավարութեան, որին եւ գործակից եղաւ **Սողոմոնխան Սարթիփը**» (էջ 475, աշխարհաբար թարգմանութիւն):

«Մինչեւ Մահմադշահի վերջին ժամանակները Սպահան քաղաքի կառավարութիւնը սպարապետ **Սողոմոնխան Սամդօվլայի*** որդիների ձեռքումն էր»,

* Գրաբար բնագրի համար տեսնել, «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան», Ա. եւ Բ. հատորներ, լոյս տեսած Ն. Ջ. Սր. Ա. Վանքի տպարանէն, 1880–ին եւ 1881–ին: Յիշեալ հատորները արեւելահայերէն աշխարհաբարի թարգմանած է Ջուղայեցի Տէր Պօղոս Աւագ Քհնյ. Պետրոսեանը, տպուած վանքի տպարանը, 1980–ին եւ 1981–ին: Այս ուսումնասիրութեան մէջ մենք օգտագործած ենք թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ աշխարհաբար հրատարակութիւնները:

* «Սամդովլէ» հաւանաբար կրճատումն է «Սամսամ-օլ-դովլէ» տիտղոսի, որ կը նշանակէ պետութեան հատու սուսեր կամ կառավարութեան սուր. ինչպէս օրինակ, «Մոհտէմէդ Դովլէ» տիտղոսը՝ հաւատարիմ տէրութեան, այսինքն թագաւորին:

կ'ըսէ Տէր Յովհաննէան. յիշեալ Սողոմոնիանի թոյլտուութեամբ տխրահոշակ կալանաւոր Կարապետը** գիշերով խոյս կու տայ բանտէն եւ կը հասնի Թաւրիզ քաղաք եւ մուտք կը գործէ Ռուսաց հիւպատոսարանը (էջ 497 անդ): Նոյն աղբիւրը, ակնարկելով 1848 տարուան դէպքերուն կը գրէ. «Այդ ժամանակ Սողոմոն Սարթիփը կամ Սամդովլայի ընտանիքը բնակուում էր Ջուղայում եւ զօրականի պաշտօն ունէին, որոնք անպակաս օգուտ էին բերում Ջուղայի պաշտպանութեանը, որովհետեւ Սարթիփի անունը ակնածելի էր այլազգիների առջեւ» (անդ, էջ 474): Այս պարագան եւս յիշեցինք ցոյց տալու համար Սողոմոնիանի ունեցած բացառիկ հեղինակութիւնը Իսֆահանի մէջ:

Ինչ կը վերաբերի Իսֆահանի քաղաքապետի պաշտօնին, Մահմադշահ թագաւորը 1840-ի Փետրուարին Իսֆահան գալով, շուրջ երեք ամիս մնաց այնտեղ. խիստ կերպով պատժեց ու մահուան դատապարտեց Իսֆահանի քաղաքապետ՝ հայազգի Խոսրովիանի դէմ ըմբոստացած արիւնարբու ոճրագործներու գլխաւորները. թագաւորի հեղինակութիւնն ու ահը դրոշմեց Իսֆահանի բնակիչներուն վրայ: Նոյն տարուան Մայիսին նախքան Թեհրան վերադառնալը Սպահան քաղաքի կառավարութիւնը յանձնեց Մանուչէրիսանին, որու մասին Ջուղայի պատմիչը մեծ գովեստով կը խօսի, որպէս խոհեմ, հանճարամիտ եւ արդարադատ կառավարիչ: Առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու յիշենք, որ ան մեծ բարիքներ պարգեւեց քաղաքին: Իր արդարադատութեան եւ խոհեմութեան բարի համբաւը մեծ յարգանք ու սարսափ ստեղծած էր քաղաքի բոլոր բնակիչներուն վրայ: Իր անունը անմահացաւ, երբ հրահանգեց՝ աւազակներով եւ ոճրագործներով լեցուն Իսֆահան քաղաքի բոլոր մեծ ու փոքր վաճառատուները՝ առանց թագցնելու որեւէ սպրանք, երեք գիշեր բաց պահել, որու ընթացքին ոչ ոք համարձակեցաւ որեւէ գողութիւն ընել:

Ջուղայի պատմիչը կը գրէ, Մանուչէրիսանի արդարադատ կառավարութեան համբաւը «լսելի լինելով Վեհափառ Արքային, նրան շնորհեց «Մօթամէդ Դովլայ»ի տիտղոսը, որ նշանակում է հաւատարիմ տէրութեան»: Թէեւ հայերուն որեւէ առանձնաշնորհումներ չկատարեց, այսուհանդերձ անոր իշխանութեան օրով՝ քաղաքի միւս բնակիչներուն նման հայերը եւս կը վայելէին նոյն խաղաղութիւնն ու բարօրութիւնը:

Անոր մահուրնէ ետք քաղաքի կառավարութիւնը փոխանցուեցաւ Միրզայ Գորգինիսանին, որ ազգականն էր ծագումով հայ Մանուչէրիսանին: Նոյն աղբիւրէն կը տեղեկանանք, որ 26 Մայիս 1847-ին, ի շարս այլոց նաեւ սպարապետ Սողոմոնիան Էնակօլօփեանցը կը պարգեւատրուի Մահմադշահի կողմէ իր թագաւորութեան մատուցած ծառայութեանց համար:

Այս ամփոփ տեղեկութիւնները տուինք թէ՛ Սողոմոնիանի եւ թէ՛ Մահմադշահի եւ Մանուչէրիսանի մասին, ցոյց տալու համար, որ 1840-ական թուականներուն Ջուղայի հայերը իսլամացնելու պետական քաղաքականութիւն գոյութիւն չունէր, ինչպէս նման պարագայ՝ բռնի կամ անուղղակի միջոցներով, գոյութիւն ունեցած էր, օրինակի համար Շահ Սուլթան Հիւսէյնի ժամանակ (1694–1721):

Ուստի մեր տեսակէտով Ռոստոմիսանը իսլամացնելու կամ իսլամացած տեսնելու մէջ անպայման գոյութիւն ունէր ուրիշ պատճառ մը:

Այժմ տեսնենք. ո՞վ էր Ռոստոմիսանի նահատակութեան օրերուն Թեմի Առաջնորդը, որուն սենեակին մէջ նստած էր Ռոստոմիսանի հայրը՝ Սողոմոնիան, երբ

** «Կալանաւոր Կարապետ»ի Նոր Ջուղայի համանքի ամբողջ կեանքը խանգարած ու վտանգած ըլլալու պատմութեան մասին տեսնել, անդ, էջ 484-497:

իր կնոջ մահուան լուրը եկաւ Թաւրիզէն:

Դարձեալ ըստ Ջուղայի պատմիչի վկայութեան, Ռոստամխանի մահուան տարին՝ 1843-ին, Թեմի Առաջնորդն էր Յովհաննէս Եպս. Սուրէնեան, Ղրիմեցին, որ 1841-ին Էջմիածնի Կաթողիկոսի կոնդակով նշանակուած էր Առաջնորդ: «Ռուսաց նշանակիր եւ ասպետ, գիտնական եւ բանագէտ» կը կոչէ զինք նոյն հեղինակը:

Իր պաշտօնավարութիւնը կը սկսի մեծ յոյսերով եւ խոստումներով, սակայն կամքէ անկախ, պայմաններու բերումով իր արձանագրած յաջողութիւնները կ'ըլլան մասնակի: Կը փորձէ երկու անգամ հոգեւոր դպրոց հիմնել. կը գնէ վանքի համար կալուածներ: Անձնական կապեր ունենալով ժամանակի ոռուսաց դեսպանին հետ, անոր միջնորդութեամբ կ'արժանանայ կայսերական պարգեւի:

Կեանքի վերջին շրջանին, երկար ժամանակ հիւանդութեան պատճառով անկողնոյ կը ծառայէ: Կը վախճանի 1848-ին եւ մարմինը կ'ամփոփուի վանքի հիւսիսային գաւիթին մէջ, իրմէ առաջ վախճանած այլ առաջնորդներու շարքին:

Յատկանշական է որ ձեռամբ այս Առաջնորդի՝ Յովհաննէս Եպս. Սուրէնեանի, Նոր Ջուղայի Երեւան թաղէն Տիրացու Գրիգոր Մկրտիչեանը կը ձեռնադրուի կուսակրօն քահանայ եւ կը վերակոչուի Գէորգ Աբեղայ անունով:

Յատուկ յիշեցինք այս վերջին պարագան, որովհետեւ շնորհիւ այս Գէորգ արեղայի է որ մեզի հասած է՝ իր գեղեցիկ ձեռագրով ընդօրինակուած, Ռոստամխանի անձնական նամակը, ուղղուած ժամանակի Առաջնորդ Սրբազան Հօր, յիշեալ Յովհաննէս Եպս. Սուրէնեանին, իր գլխուն եկած փորձանքին մասին:

Նախքան այդ նամակի մէջբերումը, յիշենք որ տասնամեակներ վանքի գրադարանի եւ արխիւներու Տեսուչ՝ Պրն. Լեւոն Մինասեանի օգնութեամբ գտանք Սր. Ա. Վանքի արխիւներուն մէջ Էնակօլօփեանց ընտանիքին պատկանող այն թղթածրարը, ուր կային պաշտօնական նամակներ՝ գրուած եւ ստացուած, ինչպէս նաեւ փոքր թուղթերու վրայ՝ անվարժ ձեռագրով գրուած, զանազան գրութիւններ:

Ժամանակագրականօրէն անոնցմէ առաջինը Ռոստամխանի նամակն էր, գրուած 15 Ապրիլ 1843-ին, իր մահէն վեց ամիս առաջ, ուղղուած՝ օրուան Առաջնորդ՝ Յովհաննէս Եպս. Սուրէնեանին: Ստորեւ կը ներկայացնենք Ջուղայի բարբառով գրուած այդ նամակը, արեւմտահայերէն աշխարհաբարի վերածուած:

Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան Ամենախոնարհ խնդիր

Տխուր եմ որ յանկարծ դէպք մը պատահեցաւ ինծի եւ որեւէ ճանապարհով հնար չեմ գտներ անկէ ազատուելու. ուստի Ձերդ Սրբազնութեան կը դիմեմ, գուցէ ճար մը գտնէք ինծի համար:

Օր մը նստած էի սենեակիս մէջ, անձանօթ մարդ մը, Միրզա Մուհամադ Յուսէյն անունով եկաւ մօտս, որուն երբեք չէի ճանչնար: Սկսաւ ինծի երազ մը պատմել, որպէս թէ ինք երազի մէջ տեսեր է, որ ես պիտի իսլամանամ: Այս մասին ես ոչինչ խօսեցայ եւ [պատահածն ալ] միանգամայն ոչինչ համարեցի. ան ելաւ գնաց մօտէս: Քանի մը օր ետք կրկին եկաւ մօտս. [Իսֆահանի քաղաքապետ] Մօհրամէդ Դօվլէէն նամակ մը տուաւ ինծի. բացի կարդացի: Ինծի գրած էր այնպիսի անձանօթ բաներ, որ երազիս մէջ ալ չեն եկած, որպէս թէ ես իսլամացեր եմ: Այս բանի վրայ ես զարմացած մնացի. եւ ան (վերոյիշեալ Մուհամադ Յուսէյնը), առանց որ ես որեւէ բան ըսեմ, սկսաւ օրինակ մը

գրել իմ լեզուով, որպէսզի այն ինչ ինքն Երեւան քաղաք արդէն գրած էր, որ զիս իսլամացուցած է, [իմ նամակովս] հաստատել [այս պարագան]:

Ես չհաճեցայ այս օրինակը գրել, որովհետեւ նման բան ինձի ընդունելի չէր եւ այս խնդիրը անձանօթ էր ինձի: Յետոյ ըսաւ, որ այս բաները ինքն իր կողմէ արդէն Երեւան քաղաք գրեր է Թեհրան եւ այս մասին *խալաթ* պիտի գայ ինձի համար ողորմած Շահէն:

Ես այժմ տարակոյսի մէջ եմ, քանզի անմեղ տեղն մնացեր եմ այսպիսի զրպարտութեան մէջ, որովհետեւ ծանր է ինձի համար բարերար Շահի *խալաթը* չընդունիլը, եւ առաւել ծանր է ինձի եւ անհնարին իմ հաւատքս փոխելը: Ուստի կ'աղաչեմ Ձերդ Սրբազնութենէն, եթէ հնար է ազատել զիս այս վտանգէն, առանց որեւէ վնասի:

Իսֆահան քաղաք
1843, Ապրիլ 15:

Մնամ Սրբազնութեանդ միշտ խոնարհ ծառայ
Ռուստամ Ս. Էնակօլօփով:

Համեմատ Երեւանի քաղաքի (բնագրին) օրինակեցի (ընդօրինակեցի), Գեորգ Աբեղայ Մկրտչեան Երեւանցի:

Այս նամակէն առաջին հերթին կ'իմանանք, որ Միրզա Մուհամադ Յուսէյն էր անունը այն անձին, որ կարծէք յատուկ պատուերով պարտականութիւն ունէր Ռուստամխանը իսլամացնելու: Այդ նպատակով ալ անակնկալօրէն այցելած էր անոր: Նոյն անձը առանց Ռուստամխանի գիտութեան սուտ զեկոյց ներկայացուցած էր առ որ անկ է, թէ իսլամացուցած է զինք: Այս սուտ տեղեկութիւնը իր կողմէ հնարելով փոխանցած էր Թեհրան՝ Շահին: Սակայն իր ըսածները փաստելու համար կարիքն ունէր Ռուստամխանի լեզուով գրուած անձնական վկայութեան. ահա այդ պատճառով ալ երկրորդ անգամ եկած էր Ռուստամխանին մօտ ստանալու այդ գրութիւնը: Երբ կատարուած առաջարկը կտրականօրէն կը մերժուի, այն ատեն՝ սպառնալիքի ձեւով, զինք կատարուած իրողութեան առջեւ կը դնէ, ըսելով, որ ինք արդէն գրած է այս մասին թագաւորին, որ ի գնահատութիւն Ռուստամխանի իսլամացած ըլլալուն, շուտով անոր *խալաթ* պիտի ուղարկէ:

Երկրորդ հետաքրքրական տեղեկութիւնը այն է, որ այս խնդրին տեղեակ է Իսֆահանի քաղաքապետ՝ Մանուչէրխանը, որ իր հերթին գրելով Ռուստամխանին «այնպիսի անձանօթ բաներ» (որոնց մասին մինչեւ իսկ երազիս մէջ չեմ տեսած», կ'ըսէ ան), զինք արդէն իսլամացած կը համարէ: Իսկ երիտասարդ հայ զօրականը՝ որդի **Սարթիփ Սուլէյմանխանի**, զարմացած եւ տագնապահար, իր մասին գրուածներն ու յայտարարուածները պարզապէս զրպարտութիւն համարելով, անձկագին եւ թախանձագին կը խնդրէ Նոր Զուլայի ժամանակի Առաջնորդ Սրբազան Հօրմէ՝ ազատել զինք այս վտանգաւոր կացութենէն, որովհետեւ, մէկ կողմէն «ծանր է ինձի համար բարերար Շահի *խալաթը* չընդունիլը», իսկ միւս կողմէ, «առաւել ծանր է ինձի եւ անհնարին իմ հաւատքս փոխելը» կը գրէ:

Էնակօլօփեանց կամ Էնակօլօփով ընտանիքի թղթածրարին մէջ կան թիւով տասը գրութիւններ, որոնցմէ երեքը միայն կը վերաբերին Ռուստամխանի խնդրին: Անոնցմէ առաջինը արդէն ամբողջութեամբ ներկայացուցիւք: Երկրորդ եւ երրորդ նամակները ցոյց կու տան թէ որո՞նց դիմած է Յովհաննէս Եպս. Սուրէնեանը եւ ի՞նչ պատասխաններ ստացած է անոնցմէ:

Վերոյիշեալ երկու նամակներէն կը տեղեկանանք, որ Զուլայի Առաջնորդը

փորձած է ամէն գնով օգտակար հանդիսանալ Ռոստամխանին. դիմած է ժամանակի ազդեցիկ հայերու, որոնք թէ՛ Թեհրանի եւ թէ՛ Իսֆահանի մէջ մօտիկ կապեր ունէին պետական շրջանակներու հետ: Անոնք յարգուած անձնաւորութիւններ էին թէ՛ թագաւորին եւ թէ՛ Իսֆահանի քաղաքապետին կողմէ: Յովհաննէս Սրբազան մինչեւ իսկ պահանջած է Իսֆահանի քաղաքապետէն պատժել Միրզա Մուհամադ Յուսէյնը, որ իր սուտ վկայութիւններով եւ զեկոյցներով վտանգած է Ռոստամխանի կեանքը:

Վերոյիշեալ 15 Ապրիլ 1843 թուակիր Ռոստամխանի նամակէն երեք շաբաթ ետք՝ 6 Մայիս 1843-ին հանրածանօթ բժիշկ Դաւիթխան Մ. Դաւթեանց, ի պատասխան Սրբազանի դիմումին, հետեւեալ նամակը կը յղէ Թեհրանէն Սրբազանին: Ստորեւ կը ներկայացնենք զայն, դարձեալ վերածելով արեւմտահայերէն աշխարհաբարի:

6 Մայիս 1843

Ի Թեհրան 1843

Սրբազան Հայր,

Այս նամակը կը գրեմ Սողոմոնխանի որդի Աղա Ռոստամի մասին: Այստեղ մեծ աղմուկ բարձրացած է անոր վերաբերեալ: Այնտեղէն (Իսֆահանէն) մոլլաներն ու տաճիկներ (պարսիկները) թագաւորին նամակ գրած են: Կարելի է որ Իսֆահանի մէջ մեծ խառնակութիւն ըլլայ: Լաւագոյնը այն է, որ աղա Ռոստամը գայ այստեղ՝ Թեհրան: Ամէն կերպով կը մխիթարուի: Այստեղ ոչ ոք կրնայ բռնանալ անոր վրայ: Հետեւեցէք, գուցէ Սողոմոն Խանը իր որդւոյն ուղարկէ այստեղ:

Խաղաղութեան մէջ մնաք:

Մնամ Ձերդ

Բարձր Սրբազնութեանդ

ամենախոնարհ ծառայ

Դաւիթխան

Մ. Դաւթեանց

Մեզի ծանօթ չէ, արդեօք Սրբազանը՝ ընդառաջելով Դաւիթխանի խորհուրդին կրցա՞ւ համոզել Սարթիփ Սողոմոնխանը, որպէսզի իր զաւակը ուղարկէ Թեհրան առ ի ապահովութիւն, բայց գիտենք որ գրեթէ նոյն օրերուն Առաջնորդ Յովհաննէս Եպիսկոպոսը ստացաւ ուրիշ նամակ մը Թեհրանէն, մէկ այլ շատ ազդեցիկ հայ անձնաւորութենէ, որուն եւս շատ հաւանաբար դիմած էր Ռոստամխանի խնդրին առնչութեամբ: Ափսո՛ւ, որ գեղեցիկ ձեռագրով եւ ոճով շարադրուած այդ նամակի հեղինակի անունն ու ազգանունը յստակօրէն նշուած չեն նամակին տակը, այլ լոկ ստորագրութիւն մը կայ, որ դժբախտաբար անընթեռնելի է:

Այս նամակին մէջ եւս կան շարք մը կարեւոր տեղեկութիւններ, որոնք թէեւ նոր լոյս կը սփռեն Ռոստամխանի պատմութեան վրայ, սակայն միաժամանակ մեզ կը դնեն նոր հարցականներու առջեւ: Բայց նախ ծանօթանանք անոր բովանդակութեան եւ ապա կատարենք մեր խորհրդածութիւնները: Անշուշտ նամակը վերածած ենք արեւմտահայերէն աշխարհաբարի, նախորդ գրութիւններուն նման:

Ձերդ Գերապայծառութիւն

Ողորմած Տէր

[Այս նամակը կը գրեմ] միրզա Ռոստամին պատահած դէպքին մասին: Որովհետեւ Իսֆահանի քաղաքապետը Մոհտէմէդն է եւ ինքն է միրզա Ռոստամի խնդրին միջնորդը, նախ Ձերդ Սրբազնութեան բողոքը յայտնեցի անոր. խոստացաւ, ինք քաղցրութեամբ ճարը գտնել [այս խնդրին] եւ ինձմէ խնդրեց Տէրութեան (թագաւորին) ոչինչ յայտնել այս մասին:

Ըստ Մոհտէմէդի տուած խոստումին, միրզա Ռոստամին որեւէ վնաս հասնելու չէ քրիստոնեայ մնալով եւ կրնայ առանց որեւէ կասկածի ընդունիլ [թագաւորի] *խալաթը*, [քանի որ զայն] բերողը Մոհտէմէդին սպասաւորն է եւ ոչ Շահի ծառաներէն մէկը:

Որպէսզի միամտուիք (վստահ ըլլաք), ահա Ձերդ Սրբազնութեան երկարօրէն կը գրէ նաեւ միրզա Դաւիթը: Այժմ այս գրութիւնները եթէ բաւական չըլլան Ձերդ ողորմածութեան կասկածները փարատելու, պատրաստ եմ դիմելու Տէրութեան (թագաւորին), հակառակ [Իսֆահանի քաղաքապետ] Մոհտէմէդի կամօքին:

[Գալով] միրզա Յուսէյնը պատժելու խնդրին, եթէ պատիժ տնօրինուի միրզա Յուսէյնին, [հարցի] քննութեան ժամանակ [միրզա Յուսէյնը] կրնայ միրզա Ռոստամին վրայ յանցանք դնել եւ այդ կերպով [Ռոստամի] գործը կրնայ դժուարանալ: Այս պատահարի բոլոր մանրամասնութեանց կրնաք տեղեկանալ, Մոհտէմէդին՝ միրզա Դաւիթին գրած նամակէն:

Այս նամակի վերջին պարբերութեան մէջ մեզի անձանօթ հեղինակը կ'ակնարկէ այլ խնդրի մը «Վասն Գասկեն» ըսելով, որու վերաբերեալ նաեւ խօսած է Իսֆահանի քաղաքապետ՝ Մոհտէմէդին. յիշեալը խոստացած է բաւարարութիւն տալ Սրբազանի խնդրանքին, երբ վերադառնայ իր կատարելիք ճամբորդութենէն:

Ի՞նչ էր այդ խնդրանքը, բացատրուած չէ նամակին մէջ, քանի որ, ըստ երեւոյթին արդէն անցեալին խօսուած է այդ մասին: Յամենայն դէպս, անիկա կապ չունի Ռոստամիսանի մեզի ծանօթ հարցին հետ: Նամակը կ'աւարտի հետեւեալ բառերով:

Թէհրան 1843
Մայիսի 1ին

Խոնարհ ծառայ
ստորագրութիւն
(անընթեռնելի)

Յարդ մէջբերուած չորս գրութիւններէն՝ մէկ, Ռոստամիսանի թաղման նկարագրութիւնը, առաւել՝ երեք նամակներ, հետեւեալ եզրակացութիւնները կարելի է հանել.–

ա.- Ոչ մէկ կասկած այն մասին, որ կազմակերպուած փորձ մը եղած է Ռոստամիսանը իսլամացնելու: Այդ փորձը հանդիպած է անոր բուռն մերժումին. եւ որովհետեւ առանց իր գիտութեան, իր իսլամացած ըլլալու սուտ լուրը գրաւոր փոխանցուած է թագաւորին, ուստի վերջինս զինք պարգեւատրելու նպատակով խոստացած է *խալաթ* ուղարկել:

բ.- Այս խնդրին ոչ թէ միայն տեղեակ, այլ *խալաթ* ուղարկելու գործին միջնորդը եղած է Իսֆահանի քաղաքապետ՝ Մոհտէմէդ տիտղոսով ծանօթ, Մանուչէրիսանը, որուն ներկայացուած է Ջուղայի Առաջնորդին բողոքը:

գ.- Մոհտէմէդը մէկ կողմէն վստահեցուցած է Առաջնորդ Սրբազանը, որ “միրզա Ռոստամին որեւէ վնաս հասնելու չէ քրիստոնեայ մնալով”, սակայն միաժամանակ յայտնած է որ ան “կրնայ առանց որեւէ կասկածի ընդունիլ [թագաւորին] *խալաթը*”: Այս ըսուածին մէջ մենք հակասութիւն մը կը տեսնենք: Ի՞նչպէս Ռոստամիսանը կրնար *խալաթ* ընդունիլ եւ նոյն ատեն քրիստոնեայ մնալ, երբ այդ *խալաթը* կը տրուէր իրեն ի գնահատութիւն իր իսլամացած ըլլալուն: Արդեօք

այստեղ կարելի չէ՞ քողարկուած խաղ մը կամ նպատակ մը տեսնել:

դ.- 1 Մայիս 1843 թուակիր Թեհրանէն գրուած նամակին մեզի անձանօթ հեղինակը կ'ակնարկէ միրզա Դաւիթին (Դաւիթխանին) երկար նամակին, որ պէտք է փարատէր Առաջնորդ Սրբազանին մտահոգութիւնները: Էնակօլօփեանց ընտանիքի թղթածրարին մէջ եղած Դաւիթխանի նամակը շատ համառօտ գրութիւն մըն է, որը այնքան ալ Առաջնորդին վստահութիւն ներշնչող նամակ մը չէ. այլ զգուշութիւն թելադրող եւ ապահովական նկատառումներով Ռոստամխանը Թեհրան ուղարկելու առաջարկ մըն է:

ե.- Յիշեալ 1 Մայիս 1843 թուակիր նամակին մէջ ակնարկ մը կայ Իսֆահանի քաղաքապետին կողմէ միրզա Դաւիթին գրուած նամակի մը, որուն միջոցով “այս պատահարի բոլոր մանրամասնութեանց կրնաք տեղեկանալ” կ'ըսէ: Դժբախտաբար այդ նամակը, որ պէտք է պարսկերէն գրուած ըլլար, մեր արխիւին մէջ գոյութիւն չունի, որպէսզի կարենայինք տեղեկանալ այս պատահարին բոլոր մանրամասնութեանց:

Վերջապէս նոյն նամակին հեղինակը կը փոխանցէ Իսֆահանի քաղաքապետին հետեւեալ երկու տեսակէտները: Նախ այս խնդրին մասին թագաւորին ոչինչ յայտնել, այլ խօսքով՝ թող որ թագաւորը չիմանայ, որ Ռոստամխանը երբեք ալ իսլամանալու մտադիր չէ, այլ կ'ուզէ իր քրիստոնէական հաւատքին վրայ ամուր մնալ. ապա կը թելադրուի միրզա Յուսէյնը պատժելու մասին շմտածել:

Այս երկու կէտերը մեզի ենթադրել կու տան, որ Մոհտէմէդը կ'ուզէ ըստ հնարաւորին գաղտնի պահել այս հարցը եւ աւելի չարծարծել, յատկապէս Թեհրան՝ թագաւորի մօտ:

Մենք կը վերադառնանք նոյն հարցումներուն: Ո՞վ կամ որո՞նք էին Ռոստամխանը իսլամացնել ուզողները եւ անով ի՞նչ նպատակ կը հետապնդուէր:

Վստահաբար միրզա Յուսէյնը լոկ պատուէրը կատարողն էր, սակայն այդ պատուէրին տեսը կանգնողը կամ կանգնողները որո՞նք էին: Մեր տրամադրութեան տակ եղող գրութիւնները յստակ պատասխան մը չունին: Նոյնպէս մեզի համար՝ այս հանգրուանին մութ կը մնայ հետապնդուած նպատակը: Սակայն մէկ բան շատ յստակ է եւ անվիճելի: Ռոստամխանը իսլամացնելու ձախող փորձին արդիւնքը կ'ըլլայ ցաւալի: Հակառակ տրուած բոլոր խոստումներուն եւ կատարուած հաւաստիացումներուն, Թեհրանի մէջ թագաւորին ներկայանալէ ետք, երբ կը վերադառնայ Իսֆահան, ան կը մահանայ խորհրդաւոր պայմաններու մէջ, խոր սուգի մատնելով Նոր Զուլան: Եթէ իր մասին գրուած նամակները կը լռեն մահուան պատճառին մասին, անոր տապանաքարին արձանագրութիւնը բարձրադաղակ կը յայտարարէ, որ ան նահատակուած է իր քրիստոնէական հաւատքին ամուր կառչած ըլլալուն համար:

Ստորեւ կը ներկայացնենք այդ տապանաքարին ազուցուած մարմարին վրայ գեղեցկօրէն փորագրուած արձանագրութիւնը, որպէս պերճախօս վկայութիւն անոր հաւատքին ու վախճանին:

ՀԱՆԳԻՍ

ՊԱՅԱԶԱՏ ՌՈՍՏԱՄԽԱՆԻ

ՍԱՄԸԴՅՈՎԼԷ ՍՈՂՈՄՈՆԽԱՆԵԱՆ

ԷՆԱԿՕԼՕՓԵԱՆՑ

Ի 17 ՀՈԿՏ. 1843

Ի ՀԱՍԱԿԻ 21 ԱՄԱՑ

**ՋԵՐՄ Ի ՀԱԻԱՏ ՔՐԻՍՏՈՍԻ
ԱՏԵԱՑ ԶՇՈՒՔ ԱՇԽԱՐՀԻ
ԱՐԲ ԶՄԱՀ ԼԵԱԼ ՆԱՀԱՏԱԿ
ԹՈՂԼՈՎ ԶՕՐՀՆԵԱԼ ՅԻՇԱՏԱԿ**

ՌՈՍՏԱՄԽԱՆԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻՆ ՔԱՆԴԱԿՆԵՐԸ.

ԽՈՍՐՈՎ ՓԱՐԻԻԶԻ ԵՒ ՇԻՐԻՆ ԹԱԳՈՒՀԻԻ

ՍԻՐՈՅ ՎԷՊԸ ԵՒ ՌՈՍՏԱՄԽԱՆ

Այս տապանաքարին շուրջ կան բարձրաքանդակներ, որոնք կարծեք իրենց մէջ ունին գաղտնիք մը կապուած Ռոստամխանի նահատակութեան հետ եւ կամ կ'ուզեն յատուկ պատգամ մը փոխանցել այցելուին: Այդ գաղտնիքը կամ պատգամը վստահաբար ծանօթ իրողութիւն մըն էր Ռոստամխանի հօր՝ Սողոմոնխանին, Ջուղայի ժամանակի Առաջնորդին, հանրածանօթ բժիշկ՝ Դաւիթխանին եւ գուցէ նաեւ շատ մը ուրիշներու, սակայն ժամանակի ընթացքին, երբ սերունդներ իրար յաջորդեցին այդ իրողութիւնը մոռացութեան ենթարկուեցաւ:

Երբ կը փորձենք քիչ մը աւելի մօտէն ծանօթանալ այդ քանդակներուն, առաջին ակնարկով տապանաքարին հիւսիսային եւ հարաւային կողմերուն վրայ յստակօրէն կը տեսնենք պարսկական տարազով, զէնքը ձեռքին, նոյնանման զինուորներու շարքեր: Յատկանշելի է որ հարաւային կողմի զինուորներու բարձրաքանդակները աւելի լաւ պահպանուած են, քանի որ զանգակատուն կամարի աւելի ներսի կողմը ըլլալով արեւն ու անձրեւը աւելի քիչ մաշեցուցած են քարի երեսը: Այս զինուորներու շարքը՝ մեր համեստ կարծիքով, կը ներկայացնէ Ռոստամխանի զինուորականի ասպարէզը:

Սակայն աւելի հետաքրքրականը տապանաքարի արեւելեան եւ արեւմտեան ճակատներու՝ համեմատաբար աւելի փոքր տարածքին վրայ քանդակուած եւ բաւական լաւ պահպանուած նոյնանման դիմաքանդակներն են, ուր աշին կը տեսնենք ձիաւոր մը՝ իրեն ընկերացող հետեւորդներով, որ կարծեք որսի ելած է. գլխուն վերեւ՝ օդին մէջ թռչուններ. իսկ ձախին՝ կ'երեւայ վարագոյրով մը կամ շղարշով մը ծածկուած մերկ կին մը: Չիաւորը՝ ի տես մերկ կնոջ, ունի հիացումի եւ զարմանքի արտայայտութիւն մը իր դէմքին. ցուցամատը հանգչած է շրթունքին: Դիմաքանդակներու այս տեսարանը մեզի կը յիշեցնէ Արքայից Արքայ՝ Խոսրով Բ. Փարսիզի եւ ասպագայի Շիրին թագուհիի՝ մերկ լոգնալու ժամանակ տեղի ունեցած հանդիպումը:

Յիշենք որ այս Խոսրովը հայկական աղբիւրներուն մէջ ծանօթ է մեզի որպէս Խոսրով «Ապրուէզ», «Փարսիզ»ի փոխարէն, որ պարսկերէն կը նշանակէ յաղթական, տիտղոս մը որ տրուած է անոր Բիւզանդական կայսրութեան դէմ տարած աննախընթաց յաղթանակներուն համար:

Հանդիպումի այս պահը նկարագրուած է Նիզամի Գանճաւիի* (1141-1209), վաթսուն հազար տողերէ բաղկացած, «Խամսէ» (հնգեակ) անունը կրող բանաստեղծութեան գլուխ–գործոցի «Խոսրով եւ Շիրին» խորագրով ծանօթ սիրոյ վէպին մէջ, ուր վէպի հերոսն ու հերոսուհին կ'ունենան ողբերգական վախճան եւ կը թաղուին նոյն գերեզմանին մէջ: Անշուշտ Նիզամի Գանճաւիին (Գանճակեցի), ունի

* Tales from the Khamsch of Nizami. Khosrov and Shirin – Layla and Majnun. The Seven Princesses. An Album of Miniatures from the Royal Manuscripts of Herat, Shiraz and Tabriz School. P.J. Chelkowski, New York University. Publ. by Farhang – Sara, 2000, Tehran.

իրեն գլխաւոր աղբիւր պարսկական ու նաեւ համաշխարհային գրականութեան քաջածանօթ՝ աշխարհահռչակ Ֆերտոսիի** Շահնամէն՝ պարսիկ Արքայից Արքաներու հերոսապատում դիւցազնավէպը:

Ըստ Գանճաւիի նկարագրութեան Խոսրովի եւ Շիրինի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, երբ զմրուխտեայ դաշտի մը մէջէն վազող գետակի մը կապոյտ ջուրերուն մէջ մերկացած Շիրինը կը լոգնար եւ իր երկար մազերը կը լուար: Բազմաթիւ են պարսկական այն ձեռագիրները, որոնք այս եւ այլ տեսարաններով պատկերագարողած են:

Յատկանշելի է, որ Նոր Զուղայի Աբ. Ամենափրկիչ Վանքի թանգարանին մէջ (բ. յարկ) կը գտնուի կապտագոյն գեղեցիկ յախճապակի մը՝ 39.5–53 սմ. մեծութեամբ, որ կը ներկայացնէ Խոսրովի եւ Շիրինի առաջին հանդիպումը, երբ Շիրին մերկացած կը լուար իր երկար մազերը*:

Ինչ կը վերաբերի Ֆերտոսիին, ան Խոսրովի սէրը Շիրինի հանդէպ կը տանի ետ, անոր երիտասարդական օրերուն, երբ ան տակաւին թագաժառանգ էր. իսկ երբ թագաւոր եղաւ, շարունակ պատերազմներու մէջ ըլլալով, մոռցաւ Շիրինի սէրը: Անոնց կրկին հանդիպումը եւ անոր յաջորդող ամուսնութիւնը, ըստ Շահնամէի տարբերակին, տեղի կ'ունենայ երբ Խոսրով արդէն բարձրացած էր հօրը գահին եւ օր մը իր շքախումբով որսի ելած էր:

Այս ուսումնասիրութեան նպատակէն դուրս է խօսիլը պարսկական գրականութեան վերոյիշեալ երկու մեծ դէմքերու եւ անոնց ստեղծագործութեանց մասին: Այն ինչ որ մեզի համար կարեւոր է գիտնալ հետեւեալն է: Ինչո՞ւ մեծ ժողովրդականութիւն վայելող Խոսրով Փարիզի եւ Շիրինի սիրոյ վէպին գլխաւոր տեսարաններէն մէկը քանդակուած է Ռոստամիսանի տապանաքարին վրայ: Այս ռոմանթիկ եւ միաժամանակ ողբերգական պատմութիւնը ի՞նչ առնչութիւն ունի Ռոստամիսանի կեանքին ու մահուան հետ:

Արդարեւ դժուար հարցում մըն է այս, որուն ճշգրիտ պատասխանը դժբախտաբար չկրցանք գտնել մեր տրամադրութեան տակ եղող Էնակօլօփեանց ընտանիքի թղթածրարին մէջ. սակայն նախքան որեւէ ենթադրութիւն կատարելը անհրաժեշտ է ընդգծել, որ Խոսրով Փարիզն ու Շիրին թագուհին պատմական իրական դէմքեր են: Շիրինի քրիստոնէայ ըլլալու մասին որեւէ կասկած չունինք: Ըստ Նիզամի Գանճաւիի, ան հայոց թագուհիի զարմուհին էր. իսկ ասորական աղբիւրներ անոր կը վերագրեն ասորական ծագում: Խոսրով Արքայի արքունիքին մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցող եւ բարձրագոյն պատիւներու արժանացած, Վրկանաց Մարզպան եւ մեծահամբաւ զօրավար՝ Սմբատ Բագրատունի հայ իշխանի եւ պալատական համբաւաւոր բժշկապետ՝ Ուղղափառ Գաբրիէլի հետ, Շիրին թագուհին կարեւոր դեր խաղացած է Պարսկաստանի Ուղղափառ Ասորի Եկեղեցոյ՝ Ասորի Նեստորականներուն վրայ տարած յաղթանակին մէջ, Խոսրով Փարիզի հրամանով 615–6–ին Տիգրոնի մէջ գումարուած ժողովի ընթացքին:

Ինչ կը վերաբերի Խոսրով Փարիզի, ան շատ անելի յայտնի դէմք է, իր ներքին եւ արտաքին ճակատներու վրայ մղած պատերազմներով: Փաստօրէն ամէն տարի կը յիշենք զինք Խաչվերացի տօնին, անոր Բիւզանդական Կայսրութեան դէմ մղած

** Shahnameh, The Epic of the Kings, the national epic of Persia by Ferdowsy. Translated by Reuben Levy. Revised by Amin Banani, 2001, Tehran.

* Այս թանկարժէք յախճապակին՝ 18-19-րդ դարու Իսֆահանի գործ, վանքի թանգարանին նուիրուեցաւ մեր առաջնորդութեան օրերուն, 21 Յունուար 1981-ին, Զուղայեցի Եսայեան անուանի ընտանիքի զաւակներ՝ Արայի եւ իր քոյրերու կողմէ:

քանամեայ պատերազմներու առիթով, քանի որ իր անունը անմիջականօրէն կապուած է 10 Ապրիլ 614–ին Երուսաղէմի գրաման հետ: Իր բանակներու ընդհանուր հրամանատար՝ Խոռեամի Սուրբ Քաղաքի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կոտորելէ ետք, Քրիստոսի իսկական Խաչափայտին հետ, Երուսաղէմի Հայոց Ջաքարիա Պատրիարքն ու բազմաթիւ հոգեւորականներ Տիգրան գերի տարած ըլլալը, նոյնպէս Երուսաղէմի վանքերու եւ եկեղեցիներու ամբողջ հարստութիւնը, ոսկին ու արծաթը, կողոպտելով Պարսկաստան փոխադրած ըլլալու պարագան քաջածանօթ է պատմութեան:

Իր զօրավարները շարունակելով Միջին Արեւելքի մէջ տարած յաղթանակները, 618–619–ին Խոսրով Արքայից Արքայի փառքը հասցուցին իրենց գագաթնակէտին, երբ պարսկական բանակները հասան Ուփորի ափերը եւ գրաւեցին Քաղկեդոն քաղաքը: Հերակլ կայսեր հաշտութեան եւ խաղաղութեան դաշինք կնքելու բոլոր առաջարկները մերժուեցան Խոսրովի կողմէ: Սակայն այս բոլորէն ետք, Խոսրով Փարիզ, յաղթական ու աշխարհակալ Արքայից Արքան, անփառունակ վախճան մը ունեցաւ: Իր սկսած քանամեայ պատերազմները վերջ գտան Բիւզանդական եւ Հայկական բանակներու շքեղ յաղթանակով:

Ուստի, 628–ի Փետրուարին պարսիկ զօրավարները տեսնելով պարսկական կայսրութեան անխուսափելի կործանումը, յեղաշրջում կատարեցին: Սպաննելով Խոսրով Բ. Շահը, գահ բարձրացուցին անոր եօթնամեայ զաւակը, որ միայն վեց ամսուան կեանք ունեցաւ:

Այստեղ աւելորդ կը համարենք մտնել Պարսկաստանի գահին տիրանալու նպատակով մղուած ներքին կռիւներու մանրամասնութեանց մէջ: Էականը մեզի համար այն է, որ պարսիկ զօրավար՝ Խոռեամը, երբ Բիւզանդոնի հետ դաշինք կնքելով բարձրացաւ գահ, ըստ իր խոստումին, հողային մեծ տարածքներ զիջելէ բացի, նաեւ վերադարձուց Քրիստոսի իսկական Խաչափայտը Բիւզանդիոնի Հերակլ Կայսեր, որով իրականացաւ քրիստոնէայ աշխարհին երազը՝ տեսնելու խաչին գերութենէ ազատագրումը եւ կրկին Երուսաղէմ տարուիլը:

Մեր գլխաւոր նիւթէն մասամբ շեղեցանք պարզապէս տեսնելու համար, որ ի՞նչ նմանութիւն կրնայ ըլլալ Խոսրով Փարիզի եւ Շիրինի սիրոյ վէպին, Խոսրովի տխուր վախճանին եւ Ռոստամիսանի մահուան միջեւ:

Եթէ փորձենք որեւէ ձեւի նմանութիւն գտնել Խոսրով Փարիզի եւ Ռոստամիսանի կեանքին եւ մահուան միջեւ, առաջին հերթին պիտի նշէինք երկուքին ալ զինուորական ըլլալը, անշուշտ մէկը Արքայից Արքայ է, իսկ միւսը երիտասարդ զինուորական, զաւակը բարձրաստիճան զինուորական Սարթիսի Սողոմոնիսանի:

Երկրորդ եւ աւելի ակնյայտ նմանութիւնը, անոնց տխուր վախճան ունենալն է, դարձեալ պահելով համեմատութիւնները: Մինչ Խոսրով՝ բազում յաղթանակներով աննախընթաց նուաճումներ կատարելէ ետք, կորսնցուց աշխարհակալի իր փառքն ու պատիւը, որուն որպէս հետեւանք դաւադրաբար սպաննուեցաւ իր ամենէն հաւատարիմ ու մտերիմ զօրավարներու ձեռքով, պարթեւահասակ ու գեղեցկադէմ Ռոստամիսանը եւս սպաննուեցաւ իր երիտասարդ տարիքին, իր զինուորականի ասպարէզին մէջ հաւանաբար իրեն մօտիկ անձնաւորութիւններու կողմէ: Հաւանաբար ըսինք, քանի որ գրաւոր փաստեր կը պակսին մեզի յայտարարելու համար անունը կամ անունները անոնց որոնք դաւադրաբար սպաննեցին զինք:

Գալով Ռոստամիսանի տապանաքարին վրայ քանդակուած Խոսրով Արքայի եւ Շիրին թագուհիի հանդիպումի տեսարանին, անկա մեզի մտածել կու տայ սիրոյ պատմութեան մը գոյութեան մասին: Արդեօք Ռոստամիսանի կեանքին մէջ Շիրինանման գեղեցկուհի մը կա՞ր, որ ճակատագրական դեր ունեցաւ անոր մահուան

մէջ:

Առանց աւելի երկարելու այս պատմութիւնը, ստորեւ կը ներկայացնենք համառօտ կերպով այն տեղեկութիւնը, որ տարիներ առաջ մենք ստացած էինք՝ ամբողջ կեանք մը Զուղայի պատմութիւնը ուսումնասիրած, բանասէր ու պատմաբան անձնաւորութենէ մը, երբ հարցուցինք իրեն Ռոստամխանի նահատակութեան պարագաներու մասին:

Ըստ մեզի փոխանցուած բանաւոր տեղեկութեան, պարսիկ իշխանուհի մը Իսֆահանի մէջ սիրահարուած էր 21 ամեայ գեղադէմ, բարձրահասակ Ռոստամխանին: Ան ուզած էր ամուսնանալ հայ զինուորականին հետ, սակայն այդ ամուսնութիւնը անկարելիութիւն մըն էր: Մէկը հայ քրիստոնէայ, միւսը ազնուական ընտանիքէ, բնականաբար իսլամ: Անոնց ամուսնութիւնը հնարաւոր էր միայն մէկ ձեւով. Ռոստամխանը պէտք էր իսլամանար, որպէսզի պարսիկ իշխանուհին կարենար ամուսնանալ հետը:

Թէ որքանով Ռոստամխանը տեղեակ էր պարսիկ իշխանուհիի սիրոյ զգացումներուն եւ մանաւանդ այդ սէրը փոխադարձ էր կամ ոչ, պատասխանը անյայտ է մեզի համար: Այսուհանդերձ մէկ բան կրնանք անվարան ըսել, որ Ռոստամխանի Զուղայի Առաջնորդին գրած նամակը պարզ ու յստակ բառերով կ'ըսէ թէ Միրզա Յուսէյնի զինք իսլամացած տեսնելու առաջարկը եւ Իսֆահանի քաղաքապետ՝ Մանուչէրխանի իրեն գրած նամակի բովանդակութիւնը, թէ ինք իսլամացած է, ամբողջութեամբ անձանօթ եւ անընդունելի էին իրեն: Իր երազի մէջ իսկ չէր տեսած իր մասին այդ ըսուածները: Իսկ իր ցուցաբերած բուռն ընդդիմութիւնը իր հաւատքը փոխելու կապակցութեամբ, կը փաստեն որ իրեն համար պատրաստուած այս տխուր խաղին մէջ ինք դերակատար չէր: Իսկ իր իսլամացած ըլլալու սուտ լուրը մինչեւ Ծահին հասած ըլլալու իրողութեան մէջ ան կը նախզգար իրեն սպառնացող վտանգը:

Խօսելով անոր մահուան պարագաներու մասին, ժամանակին մեզի յայտնուածը այն էր, որ *խնճոյքի մը ընթացքին զինք թունաւորած էին, որու պատճառով ան մեռած էր*: Մեր կարծիքով, երբ Ռոստամխանը Թեհրանէն Իսֆահան վերադարձաւ, հաստատ մնացած իր հայու քրիստոնէական հաւատքին վրայ, անոնք որ կ'ուզէին զինք դաւանափոխ ընել համոզուեցան, որ այլեւս յոյս չկար զինք իսլամացնելու. ուստի, որոշեցին թունաւորելով սպաննել զինք, վերջ տալու համար անոր անձին շուրջ Իսֆահանի եւ Թեհրանի մէջ բարձրացած մեծ աղմուկին:

Իսկ Ռոստամխանը, թունաւորուելէ ետք, ըստ «Ազգասէր»ի մէջ լոյս տեսած թղթակցութեան, զգալով որ մահը մօտ է, խոստովանանք եղաւ եւ Սուրբ Հաղորդութիւն ստացաւ, կարծէք գիտակցաբար ընդունելու համար նահատակի լուսապսակը:

Փակելէ առաջ այս ուսումնասիրութիւնը, կ'ուզենք կանգ առնել վերջին կէտի մը վրայ: Յիշեալ «Ազգասէր»ի յօդուածին մէջ Նոր Զուղայի թղթակիցը կը բացատրէ, որ Ռոստամխանի յուղարկաւորութիւնը «Արեգակնափայլ եւ Ամենողորմ Ծահի» կարգադրութեամբ այսբան փառաւոր կերպով տեղի ունեցաւ «ի պատիւ իր սիրելի **Մօթամէթ Դովլի** եղբօր թողան»:

Մեծապէս հետաքրքրական է իմանալը, արդեօք ո՞վ էր **Մօթամէթ Դովլի**, այսինքն Իսֆահանի քաղաքապետ՝ Մանուչէրխանի եղբօր թոռը: Արդեօք Ծիրինանման այն գեղեցկուհի իշխանուհի՞ն էր, որ սիրահարուած էր Ռոստամխանին:

Տակաւին այլ հարցումներ կը ծագին մեր մտքին մէջ: Ինչո՞ւ նոյն այդ **Մօթամէթ Դովլի** կոչուած Մանուչէրխանը այնքան մօտէն կը հետեւէր Ռոստամխանի իսլամանալու եւ այդ առիթով Ծահէն **խալաթ** ստանալու խնդրին. նաեւ կը քաջալերէր Ռոստամխանը, որ ընդունի Ծահի **խալաթը**:

Միրզա Յուսէյնի երկրորդ այցելութեան Ռոստամխանին, ինչն՞ու անձամբ անոր նամակ կը գրէր, որպէս արդէն իսլամացած հայու, եւ Աստուած գիտէ տակաւին ուրիշ ի՛նչ վերագրումներ կամ խոստումներ կային այդ նամակին մէջ, որոնք անհիմն էին եւ կամ անընդունելի: Ուրեմն, ան անձամբ շահագրգորուած էր այս հարցով: Այլ խօսքով (եթէ մեր ենթադրութիւնը ճիշդ է), ան կ'ուզէր ամէն գնով «իսլամացած» Ռոստամխանը ամուսնացած տեսնել պարսիկ իշխանուհիին հետ:

Մեր անձնական համոզումն է, ինչ որ եղած ըլլայ յետին նպատակը զինք դաւանափոխ ընելու, հակառակ իր վրայ դրուած ճնշումներուն եւ այդ առիթով իրեն կատարուած ամէն տեսակ խոստումներուն, Ռոստամխանը նախընտրեց մնալ հայ քրիստոնէայ եւ անոր համար գիտակցաբար ընդունեց նահատակութիւնը:

Երբ իր շիրմաքարին վրայ քանդակուած քառակն աշխարհաբարի վերածենք եւ ընդլայնենք անոր իմաստը, կ'ունենանք հետեւեալ եզրակացութիւնը.–

Պայազատ Ռոստամխանը քրիստոնէութեան հանդէպ ունեցած իր ջերմ հաւատքով ատեց աշխարհի վայելքները, փառքն ու պատիւը. մահուան բաժակը ըմպեց եւ դարձաւ նահատակ. այս կերպով ան մեզի թողեց իր օրհնեալ յիշատակը: Իսկ մենք կ'ըսենք, Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցոյ աղօթքին բառերով.–

«ՅԱԻԻՏԵՆԱԿԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ»:

ԿՈՐԻԻՆ ԱՐՔ. ՊԱՊԵԱՆ

13 Հոկտ. 2012

Տօն Թարգմանչաց

Անթիլիաս